

культури Середнього Подніпров'я. Датується IV–III тис. до н. е. Поширена в Чернігівській та Сумській області. На пізніх етапах її носії просунулися на південь у басейни Сули, Ворскли, Орелі, верхів'я Сіверського Дінця. Являє собою південно-західну периферію величезної культурно-історичної спільноти неоліту ямково-гребінцевої кераміки, що охоплює північ Східної Європи від Східної Балтії до Уралу і Зауралля, яку асоціюють з пращурами фінно-угорських народів.

Якщо на півдні України неолітична доба закінчилася у V тис. до н. е. з поширенням виробів з міді в трипільській та маріупольській культурних спільнотах, то на півночі неолітичні племена мешкали ще в III тис. до н. е. У Поліссі кінець неоліту і початок доби металу пов'язують з приходом із заходу перших носіїв індоєвропейських традицій людності культур лійчастого посуду та кулястих амфор у III тис. до н. е.

Знаходячись далеко від вогнищ неолітизації Близького Сходу та Балкан, неоліт помірної смуги Європи, в тому числі України, ще довго спирався на старі, привласнювальні форми господарювання. Справжня перемога відтворювального господарства, принаймні на Правобережній Україні, сталася лише з приходом сюди з території Молдови землеробів культури Кукутені-Трипілля у кінці VI тис. до н. е.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА І ЇЇ МІСЦЕ В МИНУЛОМУ УКРАЇНИ

Враховуючи неабияку популярність Трипілля серед української громадськості і навіть спроби довести, що трипільці були українцями, зупинимось на цьому яскравому ливіщі докладніше. У Європі культура Кукутені-Трипілля вважається неолітичною, тоді як науковці Києва, Москви та Петербурга традиційно відносять її до наступної, енеолітичної, доби.

Ця культура сформувалася в середині VI тис. до н. е. в румунській Молдові на основі кількох культурних проявів балкано-дунайського неоліту (культури Криш, Боян, Хаманджія, лінійно-стрічкової кераміки). Пізніше носії кукутенських традицій колонізували басейни Серету, Пруту, Середнього Дністра, Південного Бугу і досягли Київського та Черкаського Подніпров'я. Рухаючись на схід, населення культури Кукутені в другій половині VI тис. до н. е. форсувало Дністер, а близько середини IV тис. до н. е. досягло Дніпра між Києвом та Черкасами. Лише невелика група трипільців перебралася на лі-

вий берег Дніпра в районі Переяслава. За останніми даними, ця колонізація не була одноразовою акцією, а відбувалася у вигляді кількох різночасових хвиль кукутенських мігрантів, які котилися на Правобережну Україну з південного заходу.

Більше ста років тому Вікентій Хвойка розкопками під Трипіллям на Київщині започаткував вивчення цього явища в Україні. Однак, попри поширену думку, В. Хвойка не був його першовідкривачем. Ще до початку його робіт під Трипіллям це саме культурне явище було відоме польським та румунським археологам під назвами «культура мальованої кераміки» та «культура Кукутені» відповідно.

Економічною основою культури Кукутені-Трипілля Румунії, Молдови та Правобережної України було вирощування пшениці, ячменю, гороху, а також розведення великої рогатої худоби, кіз, овець, свиней. Мотичне землеробство кукутенців та трипільців носило перелогову форму. З виснаженням землі трипільці переселялися все далі на схід, внаслідок чого поступово колонізували всі придатні для їхньої землеробської системи чорноземи від Карпат до Дніпра.

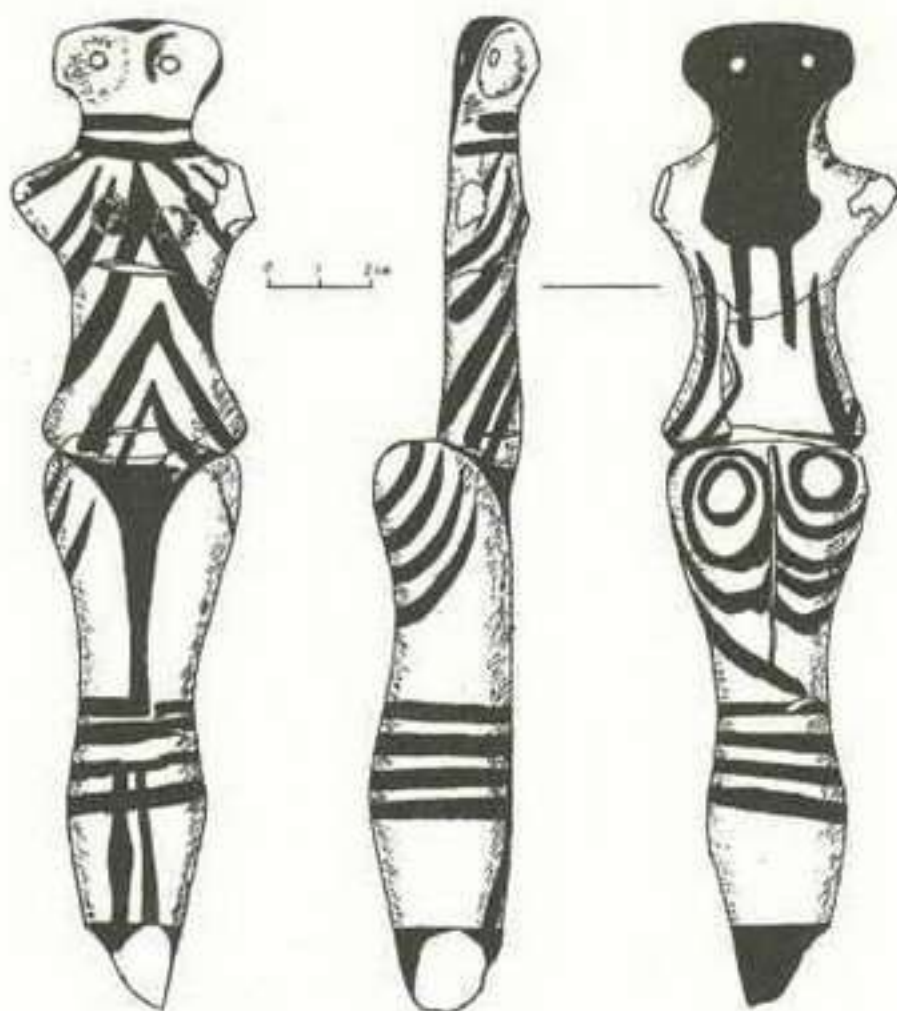
Трипільські прямокутні глинобитні житла з дерев'яним каркасом стін та глиняною долівкою демонструють типовий приклад балканської домобудівної традиції. Численні глиняні статуетки жінок з поселень трипільців, як і їхній посуд, теж переконливо вказують на балканські корені культури (Мал. 69). Про це ж свідчить і їхній середземноморський антропологічний тип. Він реконструюється за досить нечисленними скелетними рештками самих трипільців та багатоманітними трипільською реалістичною глиняною пластикою (Мал. 65), антропологічними дослідженнями остеологічних матеріалів неолітичних могильників Балкан та Подунав'я, зокрема, культури Кукутені Румунії (Потехина, 1999).

Трипільське землеробське суспільство досягло високого рівня розвитку і стояло на порозі цивілізації. Цивілізацією називають такий рівень соціально-економічного розвитку суспільства, коли виникають міста, писемність і держава. Щодо трипільської державності, то про неї мовчать навіть найсміливіші дослідники. Однак про трипільські міста розмов багато. Величезні поселення (Майданецьке, Тальянки, Доброводи та ін.), які нараховують до 3 тис. жител і займають площу 200–400 га, через великі розміри вважаються протомістами. Населення цих племінних центрів з концентричним плануванням жител, ймовірно, перевищувало 10 тис. осіб.

Однак, згадані поселення-гіганти не мали справжньої міської структури (цитадель, спеціальні, адміністративні, громадські та культові будівлі тощо), тому містами вони ще не були (Мал. 70, див. кольоровий додаток).

Даних про майнове розшарування трипільського суспільства немає, тож, ймовірно, трипільці знаходилися на первісній стадії розвитку.

Мал. 69. Глиняна статуетка жінки з поселення Андріївка (Кіровоградщина)

Складна знакова система трипільських орнаментів та глиняні конічні фішки і кульки для лічби свідчать, що трипільці стояли на порозі винайдення і поширення письма. Отже, трипільські протоміста та складна знакова система дають підстави вважати Трипілля протоцивілізацією, що зароджувалась паралельно з найдавнішими містами-державами Близького Сходу. Однак переступити поріг цивілізації трипільцям так і не вдалося через певні вади їхньої економіки та природні негаразди, що спіткали їх в кінці IV тис. до н. е.

Землеробська колонізація трипільцями лісостепового Правобережжя до південного кордону Полісся стала можливою завдяки теплому і вологому клімату VI–V тис. до н. е. Екстенсивна перелогова система мотичного землеробства зумовила спочатку заселення, а потім виснаження трипільцями придатних для їхньої господарської системи чорноземів Правобережної України. Можливості екстенсивного землеробства в регіоні були вичерпані. Аридизація клімату довершила колапс трипільської землеробської економіки, яка була фундаментом існування спільноти Кукутені-Трипілля, що призвело до дезінтеграції культури близько 3000 р. до н. е. Її значення для стародавньої історії України полягає в тому, що саме з цією культурою пов'язана остаточна перемога відтворювальної економіки у лісостеповому Правобережжі України у IV тис. до н. е.

Знищення лісів на значних обширах, які перетворилися на потенційні пасовиська, поширення степів у зв'язку з аридизацією клімату наприкінці IV тис. до н. е. (Кременецкий, 1991, с. 175) стимулювали появу та поширення відгінного скотарства. Першими скотарями стали племена лісостепового Лівобережжя Дніпра, які з IV тис. до н. е. починають інтенсивно освоювати степи та лісостеги Східної Європи, в тому числі і колишні землі трипільців.

ГЕНЕТИЧНЕ ПІДґРУНТЯ ТРИПІЛЬЦІВ

Деякі наукові дані, перш за все археологічні, дають підстави конкретизувати напрям генетичних зв'язків балканського неоліту, і, зокрема, його українського прояву — трипільської культури, з конкретними етнічними спільнотами Близького Сходу. Маються на увазі хатти Південної Анатолії та споріднені з ними хурити верхів'їв Тигру та Євфрату (Мал. 62). До VI тис. до н. е. прахатти Анатолії та прахурити верхів'їв Євфрату та Закавказзя складали єдину мовно-культурну анатолійсько-кавказьку спільноту. Оскільки неолітична колонізація Балкан та Подунав'я відбувалася саме з Анатолії і саме у цей час, то не дивно, що в балканському неоліті прослідковується потужний хатто-хуритський вплив. Вважається, що раньонеолітичні культури Балкан, представлені докерамічними шарами Пресескля Фессалії, Криш-Старчево Подунав'я і Молдови, можливо, гребениківською та буго-дністровською культурами України VII–VI тис. до н. е. (Монгайт, 1973, с. 325;

Титов, 1969, с. 222, 223; ИПО, 1986, с. 290; Павленко, 1994, с. 29; Залізник, 1998, с. 238), розвивалися під впливом ще нерозчленованої хатто-хуритської спільноти Близького Сходу. Переконливі аргументи на користь прахатто-хуритських витоків Трипілля подав Ю. В. Павленко (2003).

Мал. 71.

Трипільська
культура

V–IV тис. до н. е.

1, 3, 4 — глиняна
антропоморфна
пластика; 2 — го-
лова бика з кіст-
ки; 5–10 — глиня-
ний посуд.

У VI тис. до н. е. анатолійсько-кавказька єдність Близького Сходу розпалася на західну прахаттську та східну прахуритську частини. З цього часу на базі південноанатолійського центру зародження відтворювального господарства формувалася власне хаттська протоцивілізація. Прахатти півдня Малої Азії в VII–VI тис. до н. е. створили протоцивілізації Хаджілар та Чатаал-Гуюк, під впливом яких зародилися і розвивалися пізніші культури балкано-дунайського неоліту

V–IV тис. до н. е. (Караново II, III, Вінча, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля та ін.) (Renfrew, 1985; Сафронов, 1989; Павленко, 1994).

Провідний радянський фахівець зі стародавньої історії Передньої Азії І. М. Дьяконов (1982, с. 16) вважав «археологічно доведеним, що починаючи від неоліту до ранньої бронзи суспільство Балкан було типологічно подібним до гірсько-периферійного суспільства стародавнього Близького Сходу». Аналіз господарства, домобудівництва, матеріальної та духовної культур, орнаментів, скульптури неолітичних культур Балкан, Нижнього Подунав'я, Правобережної України (Караново, Хамаджія, Боян, Гумельниця, Кукутені, Трипілля тощо) вказує на виразні малоазійські паралелі (Титов, 1969; Renfrew, 1985; Сафронов, 1989; Шнирельман, 1989; Павленко, 1994). Про південноанатолійські витоки балканського неоліту свідчить його набір культурних рослин (Шнирельман, 1989), типологія найдавнішої балканської кераміки (Титов, 1969), дані балканської гідронімії (Іванов, 1984), деякі особливості грецької мови (Солларис, 1998, с. 128).

Генетичний зв'язок балканського неоліту, а через нього і культури Кукутені-Трипілля, з південно-анатолійським (прахаттським) центром неолітизації (Мал. 62) дає підстави для припущення, що згадані найдавніші землероби Балкан, Нижнього Подунав'я та Правобережної України в етномовному відношенні скоріш за все були споріднені з прахаттами. Саме цими зв'язками, на нашу думку, пояснюється наявність в Балкано-Дунайському регіоні дуже архаїчної малоазійської гідронімії, виявленої Т. Гамкрелідзе і В. Івановим (1984, с. 862–863). Про це свідчать сліди лінгвістичних контактів праїндоевропейців з прахаттами, які, на думку згаданих авторів, мали місце не пізніше V тис. до н. е. Індоевропейці, які формувалися під сильним впливом балканського неоліту, саме від нього отримали разом із навичками землеробства і тваринництва деякі сільськогосподарські хатто-хуритські терміни (Старостин, 1988, с. 152–154), про що докладніше буде сказано далі.

Однак, як переконливо показав В. Ілліч-Світлич (1964, с. 3–12), в індоевропейських мовах є значний пласт аграрної лексики не тільки хатто-хуритів, а й інших близькосхідних народів — афразійців, шумерів, еламців. На нашу думку, ця близькосхідна термінологія перейшла до індоевропейської прямої також через балкано-дунайський неоліт. Тож, останній не

був монолітно хаттським в етно-мовному розумінні. Очевидно, було декілька різноетнічних хвиль неолітичних мігрантів з Близького Сходу на Балкани, що й зумовило певну культурну строкатість балканського неоліту. Схоже, останній був започаткований і розвивався під впливом кількох споріднених близькосхідних етносів, серед яких домінували прахатти Південної Анатолії, але, вірогідно, мали місце і прахуритські, афразійські, шумерські, еламські впливи.

Сказане повною мірою стосується і трипільської культури Правобережної України, як крайнього північно-східного прояву балканської енеолітичної протоцивілізації (Мал. 71), під впливом якої формувалися найдавніші праїндоевропейці лісостепів Східної України (Залізник, 1994, с. 78–101; 1998, с. 226–240; 1999).

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що неолітизація України відбувалася з Балкано-Дунайського регіону за єдиними для Центральної Європи законами. У VI–IV тис. до н. е. в лісостепах Правобережної України розвивалися ранньоземлеробські культури (буто-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, трипільська), тісно пов'язані зі світом найдавніших Європі балканських землеробів. На північ від них у Поліссі та в Подніпров'ї жили місцеві мисливці та рибалки. Перехід до неоліту цього населення стався під впливом було-дністровської людності, яка з кінця VI тис. до н. е. просувалася у північно-східному напрямку під тиском нових хвиль неолітичних колоністів з Подунав'я (культури лінійно-стрічкової кераміки, Кукутені-Трипілля). Під культурним впливом було-дністровців Правобережжя постало кілька мисливсько-рибальських неолітичних культур: німанська Західного Полісся, дніпро-донецька Київщини та дніпровського Лівобережжя, сурсько-дніпровська Надпоріжжя та Приазов'я (Мал. 62, 64). Колонізація лісостепового Правобережжя людністю культури Кукутені-Трипілля у V тис. до н. е. знаменувала перемогу відтворювального господарства у південно-західній Україні.